

ציון

העורכים: אלברט באומגרטרן, מיכאל טוך, עזרא מנדלסון

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עו • ג • תשע"א

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

265	אמיתי ברוכי־אונא: הסיפור השני על מלחמת סנחריב ביהודה (מלכים ב' יט, טג-לה) והוויכוח על חסינותה של ירושלים בשלהי ימי הבית הראשון
279	מיכל בראש־אשר סיגל: הפיכת רב לנזיר: הרקע למסורות ר' שמעון בר יוחאי במערה
305	עלי יסף: הקדוש וההגמון: סיפורי גולה מאשכנז בכתב יד ירושלים 3182
341	אלברט באומגרטן: המתיוונים באספקלריה של המשכילים במחקריו של אליהו ביקרמן
369	שולמית וולקוב: תנועה במעגל: חקר האנטישמיות משמואל אטינגר וחזרה דברי זיכרון
381	עזרא מנדלסון: אריה (לויד) גרטנר
	ספרים ודברי ביקורת
383	יונתן אדלר: Yehudah B. Cohn, <i>Tangled up in Text: Tefillin and the Ancient World</i>
388	אדם פרזיגר: Marc Saperstein, <i>Jewish Preaching in Times of War, 1800–2001</i>
395	אסף ידידיה: דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ־ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933–1948
400	דניאל בלטמן: חוי דרייפוס (בן־ששון), 'אנו יהודי פולין'? היחסים בין יהודים לפולנים בתקופת השואה מן ההיבט היהודי
407	מספרות המחקר
410	ספרים שנתקבלו במערכת
XXI	תקצירים באנגלית

דינה פורת (עורכת), שואה ממרחק תבוא: אישים ביישוב הארץ-ישראלי ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ט, 552 עמ'

שאלת היישוב היהודי בארץ ישראל לנוכח השואה היא אחד הנושאים הנחקרים ביותר בישראל בתחום לימודי השואה בשלושת העשורים האחרונים.¹ את העיסוק בנושא פתח מחקרה של עורכת הספר שלפנינו, דינה פורת, על ההנהגה הפוליטית של היישוב ותגובותיה לשואת יהודי אירופה.² כעשור לאחר מכן נדרש לכך טוביה פרילינג, והוא התמקד בדמותו של יו"ר הנהלת הסוכנות דוד בן-גוריון.³ לאחר מכן פורסמו מונוגרפיות על התגובות לשואה של המפלגות הפוליטיות השונות ביישוב הארץ-ישראלי: מפא"י (יחיעם ויץ), המזרחי והפועל המזרחי (חנה אשכולי) ואגודת ישראל (חיים שלם).⁴ לכך אפשר לצרף גם את מחקרה של ג'ודי באומל על פעילות המחאה בארצות הברית של הרוויזיוניסטים מארץ ישראל בראשות הלל קוק.⁵ מחקר חדש העוסק בתחום זה הוא ספרו של יוסף גורני. הוא דן, בין השאר, בעיתונות העברית בארץ ישראל לנוכח השואה, ומצטרף לקובץ המאמרים שערכה פורת ביחד עם מרדכי נאור באותו נושא.⁶

כמו כן פורסמו כמה ביוגרפיות מחקריות על אישים מרכזיים ביישוב, ובהם הוקדש פרק לפועלו של הגיבור בתקופת השואה: אצ"ג (דן מירון), ברל כצנלסון (אניטה שפירא), משה שרת (לואיז פיישר) ושאל אביגור (אריה בועז). למעט המחקר על אצ"ג, המחקרים האחרים עוסקים בעיקר בשאלת הידיעה על המתרחש באירופה ובניסיונות ההצלה, על המחזלים וחוסר האונים שנלוו להם. מקובל שהיישוב היהודי בארץ ישראל הפנים את הידיעות על המתרחש ברחבי אירופה הכבושה רק באמצע נובמבר 1942, לאחר בואם של שישים ותשעה נתינים ארץ-ישראליים, שיצאו מאירופה במסגרת עסקת חליפין עם גרמניה, תמורת גרמנים שהיו בידי בעלות הברית. שבועיים לאחר מכן הודיעה הסוכנות היהודית על השמדה שיטתית של יהודי אירופה, על סמך עדויותיהם המפורטות של העולים. מני אז הוגברו ניסיונות ההצלה, מכאן, ונשלחו חצי ביקורת על מחזלי ההצלה, מכאן. הספר שלפנינו מבוסס על התשתית המחקרית שתוארה לעיל והוא בא למעשה לסכם את הנושא. עם זאת, יש בו חידוש בשני היבטים שונים. האחד, הוא מתמקד באישים ולא בגופים ובמוסדות. מבחינה זאת, הוא מתפרש על כל גווני הקשת הפוליטית, למעט הקומוניסטים: אבא אחימאיר בקצה

- 1 לסיכום ביניים של מצב המחקר בנושא ראו: אביבה חלמיש, 'תם ולא נשלם', קתדרה, 94 (תש"ס), עמ' 155-172. במאמר זה מבחינה חלמיש בין המחקר על פעילותו המעשית של היישוב בצל מלחמת העולם השנייה לבין המחקר על תגובת היישוב והנהגתו לשואה, שבה עוסק הספר שלפנינו.
- 2 דינה פורת, הנהגה במילכוד: הישוב נוכח השואה 1942-1945, תל אביב 1986.
- 3 טוביה פרילינג, חץ בערפל, באר שבע 1998.
- 4 יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה 1943-1945, ירושלים תשנ"ד; חנה אשכולי, בין הצלה לגאולה: הציונות הדתית בארץ ישראל לנוכח השואה, ירושלים תשס"ד; חיים שלם, עת לעשות להצלת ישראל: אגודת ישראל בארץ ישראל לנוכח השואה, שדה בוקר תשס"ז.
- 5 יהודית באומל, בין אידיאולוגיה לתעמולה: משלחת האצ"ל בארצות הברית ושורשי הימין היהודי המיליטנטי באמריקה, ירושלים תשנ"ט.
- 6 יוסף גורני, קריאה באין אונים: העיתונות היהודית בארץ ישראל, בכריטניה, בארצות הברית ובברית המועצות לנוכח השואה בשנים 1939-1945, תל אביב תשס"ט; דינה פורת ומרדכי נאור (עורכים), העיתונות היהודית בארץ-ישראל נוכח השואה, 1939-1945, תל-אביב תשס"ב.

[ציון - רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה עו (תשע"א)]

הימני, מנהיג פא"י בנימין מינץ, מנהיגי הציונות הדתית י"ל מימון, מאיר בראילן וש"ז שרגאי, מנהיגי הציונים הכלליים יצחק גרינבוים ומשה סנה, מנהיגי מפא"י דוד בן-גוריון, משה שרת, ברל כצנלסון ויצחק טבנקין, ובקצה השמאלי מאיר יערי. בנוסף לכך יש דיון באישיות החרדית הלא ציונית הבולטת באותה העת – הרב אברהם ישעיהו קרליץ (החזון איש).

החידוש האחר של הספר הוא הרחבת היריעה הרבה מעבר לשאלת הידיעה וניסיונות ההצלה. הספר פותח בתגובות ספרותיות לשואה של אנשי השירה והפרוזה הבולטים ביותר בתקופה זו: אצ"ג, ש"י עגנון ונתן אלתרמן, ובאלם הספרותי המכוון של המשורר יונתן רטוש, מנהיג חוג 'הכנענים', שמאחוריו עומדים הבוז העמוק שחש כלפי יהדות הגולה והשאיפה להתנתק ממנה לגמרי על ידי יצירת אומה עברית אוטונומית. הספר כולל גם תגובות תאולוגיות ותאורפולטיות לאירועים מצד הרב יצחק הרצוג, ש"ז שרגאי, מרטין בובר ואבא אחימאיר.

בכמה מן המאמרים נדונים הזעקה לנוכח הצרות המתרגשות על יהודי אירופה מחד גיסא, והקריאות לאבלות ביישוב על החללים הרבים ולאחר מכן להנצחת הנספים מאידך גיסא. בנושאים אלה דנו בעבר בקצרה דינה פורת, במאמרה על קבוצת 'אל דמי'⁷, וחווה אשכולי וחיים שלם בספריהם הנזכרים לעיל.

נושא נוסף, המופיע במאמרו של יחיעם ויץ על מנחם בגין, הוא השימוש הרטורי בשואה שרווח בשיח הפוליטי ביישוב היהודי בארץ ישראל, בעיקר בשנים שאחרי מלחמת העולם השנייה. ויץ מציע במאמרו הסבר פסיכולוגי למרכזיותה של השואה ברטוריקה ובהנמקה של מנחם בגין. הוא מסתמך על מאמר פובליציסטי טעון של הסופרת שולמית הראבן משלהי כהונתו של בגין כראש ממשלה, הקובע כי הימלטותו של בגין מוורשה המופצצת בראשית המלחמה ואי חזרתו אליה לאחר מכן העיקה על מצפוננו כל חייו וגרמה לו 'לראות שואה בכל מקום, על מנת שיינתן לו סיכוי שני, והפעם יתפקד כראוי'. ויץ הגדיל לעשות וביקש להסביר בכך את צוואתו של בגין להיקבר בחלקת עולי הגרדום בהר הזיתים. דומני שתזה מרחיקת לכת מעין זו נזקקת לסימוכין רציניים יותר מטור פובליציסטי מתלהם. יתר על כן, ניתן להציע הסברים משכנעים יותר לשימוש שעשה מנחם בגין בשואה ברטוריקה שלו.

השילוב בין החלוקה התמטית של המאמרים לחלוקה הפרופסיונלית של גיבורי המאמרים גרם לעתים לשילוב מלאכותי בחלוקת הספר לשערים. בשער הראשון: 'סופרים ומשוררים', קיימת התאמה בין האפיון של האישים לבין אופי התגובה שלהם לשואה – תגובה ספרותית. גם בשער הרביעי: 'מנהיגים', ישנה התאמה בין האפיון של האישים לבין אופי התגובה – תגובה פוליטית, בעיקר בניסיונות (או אי ניסיונות) ההצלה. השער השני: 'רבנים', הוא הבעייתי ביותר מבחינה זו. למעט הרב הרצוג, שזכה באותה העת כרב הראשי לישראל, והחזון איש, שאמנם לא נשא בעול הרבנות אך היה דמות רבנית סמכותית, יתר האישים הנדונים בספר היו בתקופת השואה מנהיגים פוליטיים וראשי מפלגות ולא רבנים: הרב מימון (יו"ר המזרחי בארץ ישראל), הרב מאיר בראילן (נשיא המזרחי העולמי), ש"ז שרגאי (מראשי הפועל המזרחי) ובנימין מינץ (מראשי פא"י). מימון ובראילן כבר לא כיהנו כרבנים יותר משני עשורים, והתגובות שלהם לשואה דמו באופיין לתגובותיהם של ראשי

7 דינה פורת, "אל דמי": אנשי רוח בארץ ישראל נוכח השואה 1943–1945, הציונות, ח (תשמ"ג), עמ' 245–275.

המפלגות החילוניות. וכך, הן מבחינה פרופסיונלית הן מבחינה תמטית היה ראוי להכניסם לשער המנהיגים (למעט מאמרו של דב שוורץ על תגובתו התאולוגית של ש"ז שרגאי לשואה, המתאים יותר לשער השלישי). חלוקה זו לשערים מגלה אפוא שהמחקר על תגובתם של הרבנים ביישוב הארץ ישראלי לשואה דל ביותר.⁸ השער השלישי: 'אנשי רוח', מתאים אמנם מבחינת אפיון האישים, אך הוא אינו אחיד כלל מבחינת אופי התגובה. כך, לדוגמה, במאמר על ברל נדונים אבלותו הפרטית ומחזליו בנושא ההצלה, והמאמר על שטיינמן דן בעיקר באופי הזעקה ובביטויי האבל הנכונים לפי דעתו. לעומת זאת במאמרים על בובר ועל אחימאיר ניתן למצוא גם את תפיסתם התאולוגית ואפילו התאולוגית ביחס למציאות לנוכח אירועי השואה, אולי הדבר המאפיין ביותר את איש הרוח. ואילו במאמר על דינור ניתן למצוא התייחסות כמעט לכל הנושאים השונים העולים בספר זה. בהקדמה לקובץ כתבה פורת, שהספר דן ברובה של הנהגת היישוב בזמן השואה, הן האינטלקטואלית הן הפוליטית. עם זאת, כמוכח נותרו מחוצה לו אישים בולטים ביישוב, שתגובתם לשואה לא היתה פחותה מזו של גיבורי הספר: המשורר אברהם שלונסקי, העיתונאי החרדי משה פראגר, הסופר יהושע רדלר פלדמן (רבי בנימין) והוגה הדעות יצחק ברויאר.

מקצת האישים הגיבו לאירועי השואה ביותר מתחום אחד. כך, למשל, במאמרה של שולמית אליאש על הרב הרצוג נדונות תגובות שונות ומגוונות שלו לשואה. בנוסף ליזמות ההצלה הענפות שלו ולתגובתו הדתית, שכללה תאודיצאה וקריאה לתשובה, עוסקת אליאש בתגובתו ההלכתית לנוכח השאלות החמורות שהתעוררו בתקופת השואה.

ראשית, נציין את סוגיית הנישואין הפיקטיביים שהתעוררה בראשית המלחמה. כדי לנצל את הסרטיפיקטים המועטים שהקציבו הבריטים ליהודים שחפצו לעלות לארץ ישראל, ניתן היה לצרף להיתר העלייה בן זוג, ובעקבות כך התרבו מקרי הנישואים הפיקטיביים. הבריטים שמו לב לתופעה זו וקבעו שמעתה ניתן יהיה לשלול את זכות העלייה של בן הזוג אם יתברר שהנישואים פיקטיביים. הרבנות הראשית בראשות הרב הרצוג עודדה את הנישואים לצורך עלייה ונתנה אישורים לכך כל אימת שנתבקשה, ולא שיתפה בכך פעולה עם הנציב העליון ואף פעלה בניגוד לדעת הנהלת הסוכנות. כמו כן היא גם הקלה בהליכי הגירושין של הזוגות הללו כדי למנוע סיבוכים הלכתיים. את המדיניות הזאת של הרב הרצוג, שהחלה עוד לפני פרוץ המלחמה, מפרשת אליאש כתפיסה הפועלת בצל דחיפת ההצלה.

שנית, נדגיש את הסוגיה של התרת העגונות לאחר השואה. סוגיה זו העסיקה עשרות רבנים, שפעלו במחנות שארית הפלטה, בקהילות היהודיות המשתקמות באירופה וביעדי ההגירה המרכזיים של הניצולים: ארצות הברית וארץ ישראל. גם הרב הרצוג, כרבנים אחרים, ראה בפתרון בעיית

8 למעט שני המאמרים הללו, ניתן לומר שהיחיד שפרסם מחקרים בנושא הוא גרשון גרינברג. הוא כתב על הרב יחזקאל סרנא ראש ישיבת חברון, הרב יעקב משה חרל"פ ראש ישיבת מרכז הרב, והרב משה אביגדור עמיאל רבה של תל-אביב. ראו: Gershon Greenberg, 'A Musar Response to the Holocaust: Yehezkel Sarna's "Le'teshuva Ule'tekuma" of 4 December 1944', *Journal of Jewish Thought & Philosophy*, 7 (1997), pp. 101–138; idem, 'The Holocaust Apocalypse of Ya'akov Moshe Harlap', *Jewish Studies*, 41 (2002), pp. 5–14; idem, 'Rabbi Moshe Avigdor Amiel's Religious Response to the Holocaust', *Proceedings of the Eleventh World Congress of Jewish Studies*, Division C, Vol. 2 (1994), pp. 93–100

העגונות צו השעה וגייס לשם כך את סמכותו ההלכתית להתיר עגונות רבות ככל האפשר. בתחום ההלכתי הרחב, שלמעשה בא לידי ביטוי בספר רק במאמר הזה, ניתן היה להרחיב את היריעה. היה מקום לדון הן בשאלות של אישות וגרות שהתעוררו לאחר השואה הן בשאלות של המאבד עצמו לדעת, שהתעוררו לראשונה בווינה שלאחר האנשלוס,⁹ כפי שרומזת מחברת המאמר.

דיון המשיק לתחום ההלכתי אך מתאים יותר לתחום המטא-הלכתי מופיע במאמרו של בני בראון על החזון איש. בראון דן בהתנגדותו הנחרצת של החזון איש לקביעת תענית חדשה לדורות בעקבות השואה ובמניעיה. הוא מסיק שההתנגדות לקביעת תענית אינה מושפעת מן ההלכה, כמקובל אצל פוסקי ההלכה, אלא נובעת מן המישור המטא-הלכתי, שכן החזון איש התנגד להפיכת ההלכה לפולקלור טקסי. הוא סבר שהרצון לקבוע את התענית נובע ממניע אנושי של סיפוק הצרכים הנפשיים ולא מן השאיפה למלא את רצון ה', שהיא לדידו המניע הלגיטימי הבלעדי. כמו כן, הוא חשש מפני תקנה חדשה שתפתח פתח לרפורמות בהלכה. בראון מתמקד בעמדתו השוללת של החזון איש ולא בעמדה המחייבת, שהחזון איש הגיב לה. אמנם, עמדתו של החזון איש היא שהתקבלה בפועל, אך יש לדעת חשיבות רבה לדיון ביזמה המקורית, שהוצעה בכסלו תש"ה (סוף 1944) לחברי מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל. המציע היה הרב חזקיהו מישקובסקי, רבה של קרינקי שבליטא, שהצליח לברוח מעירו ולהגיע לארץ ישראל לפני מבצע ברברוסה והיה בעצמו אחד מחברי המועצה. ההצעה הייתה בהחלט חדשנית, ובנוסף לקריאה ל'שבעה' קולקטיבית ל'כל היישוב ולכל קבוצות הגולה', הכוללת יום צום ו'שעת אבילות לשבת על הארץ כדן שמועה רחוקה', יש בה הכרזה על 'יום צום קבוע לדורות' שבו יהיה 'חומר (=חומרות) תשעה באב (רק אין ליל עמו)'.¹⁰ גם המניעים להצעה, כפי שמפורט במסמך, יש בהם עניין: לעורר את כל היישוב ואת שרידי הגולה להשתתף באבל האומה, לעורר רחמי שמים על שארית הפלטה של עם ישראל, ולהפגין כלפי כל האנושות, שאות קין חרות במצחה עקב אדישותה לנוכח רצח היהודים. ייתכן שהמניע האחרון הוא שהפריע ביותר לחזון איש. להצעה הגיבו רבנים רבים, ובהם האדמו"רים מגור, מסדיגורא, מבלז ומוויז'ניץ והרב יצחק זאב סולוביצ'יק. מיעוטם תמכו בה ורובם התנגדו לה, אם כי לא באופן נחרץ כמו החזון איש.

מסגרת הזמן של הספר היא 1933–1948, משנת עלייתם של הנאצים לשלטון עד שנת הקמתה של מדינת ישראל. עם זאת, רק המאמרים על ש"י עגנון, ב"צ דינור, מרטין בובר ואב"א אחימאיר עוסקים בתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה. חסרונו של הדיון בתקופה זו ניכר דווקא בשער המנהיגים. השאלה כיצד ראה מנהיג זה או אחר את הנולד ביחס להתעצמות המשטר הנאצי ומדיניותו האנטי יהודית מרתקת וחסרונה מורגש.

חיסרון זה בולט ביותר במאמרים על משה שרת ושאל אביגור. על פי עדותו של המהנדס יצחק שימקין (נולד ב-1905, עלה לארץ ישראל ב-1921, למד תחילה בגימנסיה הרצלית ולאחר מכן הנדסת חשמל בצרפת ובבלגיה והיה חבר בהגנה), הכינה ה'הגנה' תכנית להתנקש בהיטלר במהלך הופעותיו הפומביות בערי אוסטריה, לאחר האנשלוס (מרס 1938). שימקין עצמו אמר היה להיות ראש החוליה

9 ר"א הלוי הרצוג, פסקים וכתבים, יורה דעה, ה, ירושלים תש"ן, עמ' תד-תו.

10 מנחם אליעזר מוזס, 'גילויים חדשים על ההצעה לקביעת "יום השואה"', המודיע, י"ב בטבת תשס"ה, עמ' 20.

המבצעת. את התכנית המבצעית אישר שאול אביגור, ראש הש"י באותה העת, אך לבסוף היא טורפדה בידי משה שרת.¹¹ הדיון בעדות זו יכול לתרום רבות להבנת עמדתם של השניים כלפי האיום הנאצי ערב מלחמת העולם השנייה. שימקין אף סיפר בעדותו, כי נפגש עם שרת שוב בתחילת 1942, והלה אמר לו כי טעה בכך שלא אישר את ההתנקשות, והוסיף: 'מי יכול היה לשער שיקרה דבר כזה. גם צ'מברלין טעה'.

עם כל זאת, הספר שלפנינו תורם תרומה נכבדה לחקר היישוב ויחסו לשואה, על היבטיו המגוונים של הנושא, והעוסקים בסוגיות הללו מכאן ולהבא לא יוכלו לפסוח עליו. הוא גם יכול לשמש דגם לעריכת פרויקט מחקרי משותף, המתמקד בהשפעתו של אירוע היסטורי רב השפעה.

אסף ידידיה

11 עדות יצחק שימקין, מפברואר 1969, ארכיון יד ושם, O3\3279. ברצוני להודות לידידי ד"ר קיריל פפרמן שהפנה אותי לעדות מרתקת זו.